

Det dufter lysegrønt af græs

Strøtanker om natur og liturgi

Tine Illum

Naturens nødråb er et opgør med et verdensbillede, hvor mennesker tingsliggør og hersker over naturen. Det er ligeledes et opgør med overforbrug og utaknemmelighed. Både i oldkirkens, middelalderens og nyere teologi er der stor inspiration at hente til et svar – eller i al fald frø til et svar – på dette nødråb. Denne artikel ønsker at finde disse frø, og ønsker dem sennepsfrøets skæbne: at vokse “til et helt træ, så himlens fugle kommer og bygger rede i dets grene” (Matt 13,31-32).

Herfra min verden går. Verdensbilleder – nu med Gud... igen

På alle-sjæle-kalkmaleriet fra omkring år 1500 i Århus domkirke ses en tredelt verden, som man opfattede den i middelalderen: I midten jorden med mennesker, der fejrer gudstjeneste; øverst den treenige Gud med et himmelsk engle-orkester – og nederst, endda med en meget tydelig grænse, ser vi helvedes skærsild med alverdens pinsler – og engle, der henter fortabte sjæle op i himlen.¹

Dét konkrete verdensbillede afspejler ikke vores opfattelse i dag. I al fald kun for ganske få. Helvede er ikke et konkret geografisk pinested, som vi frygter at ende i efter det jordiske liv. Det er blevet et – om end sprogligt

1. Billedet kan ses her: <https://aarhusdomkirke.dk/ugens-kalkmaleri-2/#lightbox/0/>

voldsomt, så dog indholdstomt – ord, der mest bruges til metaforisk at fortælle, at man har det “ad helvede til” og at forstærke udsagn om ondskab eller lidelse.

Himlen er oftest også en metafor, dog for det modsatte: for en næsten uvirkelig dejlig tilstand, eller noget meget smukt, velsmagende, æstetisk skønt etc. De fleste finder det dog meningsfuldt i forbindelse med dødsfald at tale om, at der virkelig findes en himmel, et gudsnærværets sted, hvor der efter jordelivet er liv for vores døde. Men ellers taler vi ikke om himlen som et “sted”.

Jorden er alt, vi har tilbage. Her udspilles alt det, der skal give mening, indhold og retning. Og det relateres ikke til noget guddommeligt udenfor verden. Det er noget, vi selv må skabe, opretholde eller forkaste.

Denne korte “beskrivelse” af det, som vi kalder det sekulære verdensbillede, er naturligvis stærkt forenklet, grænsende til det karikerede. Bedre og mere udfoldede fremstillinger af både det sekulære samfund og den sekulære ideologi er let at finde.

I forskning, i nyere tilværelsesforståelser og i almindelige samtaler adresseres den sekulære forståelse af verden naturligvis. Den er bare ikke mere det eneste relevante verdensbillede. At vedkende sig en religiøs tolkning af verden anses ikke mere som at være naiv eller pinligt intellektuelt tilbagestående. Nærmest tværtimod. “Gud er kommet for at blive”, sagde en forbløffet journalist – og nogle af os vil vel udbryde et “Gud ske lov” og i øvrigt mene, at det snarere forholder sig sådan, at vi nu har fået øje på Gud, der hele tiden har været der.

Vi vender ikke tilbage til verdensbilledet i førnævnte kalkmaleri. Der er snarere tale om at se verden som en helhed og et større mysterium. “Der er mere mellem himmel og jord” er en ofte hørt trosbekendelse. Men der er mere end det. Verdensbilledet er mere holistisk, og der er større – om ikke sans for, så dog vilje til at anerkende andres sans for – det uforståelige, og mystiske. Det gælder i samfundet som sådan, og det gælder også i den teologiske tænkning, i al fald i dele af den. Hartmut Rosas overvejelser over resonans er et eksempel på forskning, der er faldet som vand i tørke (Rosa 2021).

Alene titlen på dette nummer af KFPT – “Teologiske svar på naturens nødråb” – viser hen mod et ikke-sekulært verdensbillede: Naturen har sin egen integritet og sin egen stemme, den har værdi i sig selv, dens nødråb er

en kalden på svar. Eller måske snarere: en kalden på samtale og sameksistens.

Klimaforandringer og -katastrofer er en del af denne kalden, dette nødråb – og også en del af den politiske dagsorden og menneskers forskellige forsøg på at leve ansvarligt i verden. Sasja Emilie Mathiasen Stopas beskriver “nødråbet” således: “De påtrængende erfaringer med klimaforandringer minder os om vores fællesmenneskelige udgangspunkt i afhængigheden af den natur, der med K.E. Løgstrups ord er “ødsel med herligheder, grusom med lidelser, uretfærdig med tilfældigheder.” Samtidig retter de ødelæggende forandringer en anklage mod os selv og vores materialistiske og overforbrugende kultur. I jagten på at gøre os det bekvemt har vi udpint naturen og skabt uorden i temperaturerne.” (Stopas 2023, s. 141).

Teologiske strømninger

Det interessante for denne artikel, der har fokus på liturgi og natur, er at se, hvordan teologien genopdager og nytænker forståelsen af den skabte verden som en helhed i Gud. Dette sker samtidigt i mange teologiske sammenhænge, der inspirerer hinanden. I forhold til liturgien sker det f.eks. i sakramentalteologien, i overvejelserne i forbindelse med den nye bibeloversættelse, i liturgi, i salmer og bønner. Det sker naturligvis også i prædikener, der er en friere stil, men det vil jeg ikke komme ind på her.

Fælles er ofte en genopdagelse af og øget vægtlægning på trinitarisk teologi, der ellers efter reformationen ofte har “tabt” til kristologien. Det er også en teologi, der – uden at miskende Luthers teologi (hvis mere mystiske træk dog i disse år også fremhæves) – går tilbage til oldkirkens kirkefædre, til mystikerne og de middelalderlige teologer og henter ny livgivende mening og inspiration. Der er tale om en større økumenisk bevidsthed, og især nævnes ofte inspirationen fra ortodoks teologi. Det er en erkendelse af, at den ikke-dogmatiske formidling, bl.a. poesi, billedkunst og arkitektur, har teologisk værdi – og ofte sprænger grænserne for den mere intellektuelle formidlings formåen. Et vigtigt nutidigt værk er her Dorthe Jørgensens “Den skønne Tænkning” (Jørgensen, 2014). Endvidere er der den teologiske optagethed af de strømninger, der samlet kaldes “keltisk teologi” og – især

i en katolsk sammenhæng – Pave Frans’ encyklika fra 2015 “Laudato si.” (Frans 2015). Dette er blot noget af den nyere teologiske refleksion, der ofte danner afsæt for ny inspiration og fordybelse.

Når jeg nævner disse “nye” teologiske vægtlægnings, er det fordi de, så vidt jeg kan se, ikke blot er en reaktion og et “svar” på tidens – og dermed også naturens – nødråb. De sammenbinder også oldkirkelig teologi med nyeste salmedigtning, genopliver trinitetsteologien og spiritualiteten (og her kan vi i Danmark ikke takke Dr. Theol. Anna Marie Aagaard nok), og bryder skel ned mellem de forskellige kristne konfessioner samtidig med, at der tænkes og tales ud fra egen teologi, tid og sted. De svarer ikke blot – de kalder selv ud i kirken og i verden, forkynder håb og tilskynder til handling. Ikke blot som nødråb, men også i taknemmelig lovprisning. Dette gælder også i forhold til naturen, der ikke blot ses som værende en del af læren i første trosartikel, men som en inkluderet del af den trinitariske teologi. Som ærkebiskoppen af Canterbury, Rowan Williams, skrev, er man nødt til at tænke både skabelse og pneumatologi med i al tale om Kristus (Williams 2018).

Vor tro er ej på hvad som helst...

Vi møder flere forskellige kulturelle retninger, der beskæftiger sig med forholdet mellem natur, tro og liv (ofte kender vi dem i lidt mere afdæmpede former – også inde fra os selv), som vi må forholde os teologisk kritisk til. Her stilles de ret groft op. De er sjældent så adskilte – og beskrivelsen her yder ikke retfærdighed til de forståelige udgangspunkter, der ofte rummer noget sandt, som vi bør lade os anfægte af.

- panteisme, hvor Gud *er* naturen, i stedet for at Gud, som skaberen, *indeholder* naturen. Tanken er her, at naturen taler guddommeligt til mig, og jeg behøver ikke andet. Kristendommen ses her ofte som (ene)ansvarlig for ødelæggelse af naturen, så jeg må tage afstand fra både kirke og kristendom. Idealet er forestillingen om naturfolks mere “ægte” liv.

- romantisering af natur og landbrug, hvor vi drømmer os tilbage til en imaginær gudsfrygtig og enkel tilværelse på landet, som vi f.eks. synger om det i “Nu er det længe siden,” (Højskolesangbogen, nr. 570) eller til livet i Morten Korchs film. Tanker om natur og liv er her tilbageskuende og “alting var bedre i gamle dage.”
- individualiseret spiritualitet og en form for mysticisme, der lægger afstand til verden, i stedet for at være i verden på en dybere og anderledes måde. Man har set sandheden og ønsker at nå ind til særlige bevidsthedslag. Ny-gnosticisme, om man vil. Der kan være noget feel-good-agtigt over denne stræben efter at tage afstand til verden og få det godt med sig selv og Gud.
- unuanceret vrede, der deler folk op i “gode” og “onde” og skælder ud til højre og venstre. Dialogkaffe med direktører eller landmænd er ikke en mulighed, og der er af og til et noget aggressivt “renhedsideal”, der ikke tåler modsigelse eller nuanceringer.

Jeg søger ikke – jeg finder. Om at grave guld

Overskriften er et citat af Pablo Picasso. Inden vi forestiller os, at vi skal opfinde ny liturgi, for at naturen får lov at skinne igennem, så er det altid godt at se tilbage. Og her finder vi virkelig guld. Vi genlæser Bibelen med et skærpet blik for natur- og helhedssyn. Inspirationen fra oldkirken og kirkefædrene, fra middelalderteologer som Frans af Assisi og Hildegard af Bingen er tydelig. Endvidere er der en vilje til at søge tilbage til Luther og de store teologer efter reformationen for at undersøge, om det, de tages til indtægt for, nu egentlig også er det, de har sagt og skrevet.

Hvad der dog ikke kan ske, når man oversætter Bibelen

I øjeblikket arbejdes der med en ny autoriseret udgave af Bibelen på dansk. Én af de formuleringer, der har afstedkommet diskussion er det hebraiske ord “radah”, der står i skabelsesberetningen (1 Mos 1,28). I den nuværen-

de autoriserede Bibel fra 1992 oversættes det med “herske”, hvilket i vores kultur kan misforstås som en tilladelse til at misbruge naturen som en ting, man ejer. Denne forståelse er imidlertid ikke dækkende for den hebraiske forståelse af en hersker, som en, der skal værne om og tage ansvar. I Bibelen 2020, har man derfor oversat det til “tage ansvar for”.

I den kommende bibeloversættelse, der planlægges udgivet i 2036, lyder forslaget til oversættelsen “råde over.” Om dette spændende oversættelsesarbejde kan man læse meget bedre andre steder. På Bibelselskabets hjemmeside kan man således finde en fin artikel af Søren Holst: “Skal vi herske over dyrene eller tage ansvar for dem?” (Holst 2020).

I vores sammenhæng er det interessant, at forståelsen og oversættelsen af blot ét ord kan være med til at ændre vores forhold til naturen. Jeg håber, at man vil bruge oversættelsen fra 2020, da “råde over” nærmest blot er en lille svækkelse af det misforståelige “herske over”.

Alle bjerge skal juble

Læser man Det Gamle Testamente med et særligt blik på natur og helhed i skabelsen, så er det min erfaring, at man i dag får blik for noget andet, end i al fald jeg gjorde for 40 år siden.

I Salmernes Bog kan man i f.eks. salme 96 og 98 læse, hvordan mennesker og natur jubler for Gud, der har skabt dem. Her er et par eksempler på den lovprisende natur: “Himlen skal glæde sig, jorden juble, havet med alt, hvad det rummer skal larme, Marken med alt, hvad den bærer, skal juble, alle skovens træer skal råbe af fryd for Herren.” (Sl 96,11-12), “Strømmene skal klappe i hænderne, alle bjerge skal juble for Herren; for han kommer” (Sl 98,8-9a).

Se himlens fugle

Jesus’ guddommelige kræfter ses bl.a. ved, at han har del i Guds skabende kraft, han helbreder mennesker, så de er “som ny”, ja, han giver liv til døde.

Han velsigner brød og fisk, så der er mad til tusinder. Vand bliver til den bedste vin ved et bryllup. Han kan gå på vandet, og han opstår af døden.

Jesus fortæller lignelser. Mange af billederne heri er hentet fra naturen. Det gælder lignelsen om markens liljer og himlens fugle, der fortæller om Guds omsorg for det mindste, han har skabt (Matt 6,25-34); fortællingen om vintræet (Joh 15,1-8), der viser enheden og samhørigheden i Gud – og det gælder ord om sennepsfrø og hvedekerner, om figentræer, lignelsen om sædemanden – og flere endnu.

Den store bog og den lille bog

I hele Bibelen finder vi altså billeder af og fortællinger om naturen. Kirkefædre, bl.a. Augustin, taler om naturen som “den store bog” og Bibelen som “den lille bog”. Det er vigtigt at sige, at det ikke er en rangordning, men udelukkende betegner størrelsesforholdet. På den tid havde kun ganske få adgang til bøger og til at kunne læse, mens alle kunne åbne øjnene og se naturen.

Augustin siger, at vi må lytte til den hellige skrift, der læses af dem, der kan det. Mens alle, også den ulærde kan læse naturen:

Nogle mennesker læser bøger for at finde Gud. Men der findes en stor bog: selve synet af det skabte. Se op over dig; se ned under dig! Læg mærke til den; læs den! Gud, som du ønsker at finde, skrev aldrig den bog med blæk. I stedet satte han det, han havde skabt, for dine øjne. Kan du forlange en kraftigere stemme end den? Himmel og jord råber jo til dig: “Gud skabte mig!” (Augustin, 1974, s. 123 (egen oversættelse)).

Denne tanke om samspillet mellem den lille og den store bog deles af flere kirkefædre. Det er vigtigt at sige, at det ikke gør Bibelens betydning mindre – snarere, at man finder tegn på alt det, Bibelen siger, i naturen. Tanken går igen i den keltiske teologi, der har spredt sig fra Irland og Hebriderne, især lærdomscenteret Iona Abbey, og inspireret mange. John Philip Newell skriver:

We should look not only to the Scriptures and the Church to know God, but to creation as well as our religious inheritance. Scott (Alexander John Scott. red.) urged us to hold a Bible in one hand, but also to study God “in that other volume” namely the great and holy book of creation. Just as when we listen to the Scriptures, we hope to hear God’s living and immediate Word to us, yet will also hear words of human failure and violence, so when we explore creation we will perceive suffering and cruelty at one level and, deeper still, the grace and boundless creativity of God (Newell, s. 66-67).

Der er altså ikke tale om naturromantik uden et realistisk blik på ondskab og synd. Og der er næppe nogen tvivl om, at denne vægtlægning på naturen som hellig og som værd at læse, lige nu inspirerer teologer fra mange kirkesamfund på forskellig vis, samtidig med, at der også kan være en tilbageholdenhed, da nogle her vil mene, at disse tanker nærmer sig en mystisk tankegang, der er uvant for lutherske – for ikke at sige calvinske – teologer. For kirkefædrene virker det dog som om, at tanken er integreret i teologien, måske bare ikke den del af deres teologi, vi kender bedst.

Nadver. Guds skaberværk, menneskers arbejde og et – også nutidigt – eskatologisk fællesskab

Salmen “Som korn fra mange marker” (DDS 477) er på sin vis en gendigtning af en af de ældste nadverforståelser og -liturgier, vi kender, nemlig den, vi kan læse i læreskriftet Didaké, der stammer fra omkring år 100. Her står der i en passage i takkebønnen før nadveren: “Ligesom dette brudte brød var spredt ud over bjergene og blev samlet og blev ét, lad således din menighed fra jordens ender blive samlet i dit rige.” I bønnen efter nadveren lyder det: “Herre, husk på din menighed ved at befri den fra alt ondt og at fuldende den i din kærlighed, og saml den helliggjort fra de fire verdenshjørner i dit rige, som du har gjort rede til den.” (Didaké, s.30-31).

De forskellige nadverteologier, der var – og er – en del af splittelsen i den økumeniske kirke, og som vi især kender fra reformationstiden, virker ikke

til at være et tema i den tidlige kirke. Her er det især fællesskabet, som Gud samler på jorden og i himlen, der fremhæves – sammen med takken for nadverens elementer, der både er en del af Guds skaberværk og menneskers arbejde. Denne forståelse findes også i Peter Halldorffs lille bog om gudstjernen. Her er en af takkebønnerne, der er en del af offertoriet:

Velsignet er du, Herre, verdensaltets Gud, for i din godhed giver du os det brød, som vi bærer frem for dig. Af jordens frugt og menneskers arbejde har du forberedt Livets Brød til os.” og
“ Velsignet er du, Herre, verdensaltets Gud, for i din godhed giver du os den vin, som vi bærer frem for dig. Af jordens frugt og menneskers arbejde, har du forberedt Frelsens kalk for os (Halldorf 2014, s. 31 (egen oversættelse)).

Nadverritualets fokus på helheden og “samarbejdet” mellem Skaber, skabelse og mennesker, viser en enhed, der fuldendes i evigheden, men allerede er der “præsensisk eskatologisk” nu, og kan inspirere såvel vores nadverforståelse som vores forståelse af naturen som hellig – og forståelsen af menneskers arbejde som en del af det hellige.

Gud giver os naturens gaver, vi forarbejder dem, giver dem tilbage til Gud, og får dem velsignede tilbage. Det er fine tanker i en nadverbøn – og gode overvejelser at have med ind i den teologiske samtale om naturen som hellig, og om alt det skabtes enhed og liv i Gud. Endvidere bliver det også en tydeliggørelse af, at det jordiske er vigtigt og helligt, og at en kristen spiritualitet tager dette alvorligt.

Enheden mellem himmel og jord kender vi også fra Den danske Alterbog. I nadverritual C siger vi i den indledende bøn, tydeligt inspireret af oldkirken: “Derfor vil vi med hele din menighed på jorden og i himlen, i kor med alle engle, synge din herligheds lovsang” – vi synger ikke kun i vores lille lokale menighed, nej, vi hæfter os på den lovsang, der i forvejen og altid lyder over hele jorden og i himlen.

Oldkirken og den keltiske tradition har ikke samme tradition for at lade dogmatikken lyde gennem bønner og liturgi, som vi. Liturgi, bøn og salmer er en anden genre, nemlig lovprisningens (og af og til klagens). En indledende bøn i et af nadverritualerne fra Iona Abbey lyder:

Loving God, through your goodness we have this bread and
wine to offer,
which earth has given and human hands have made.
May we know your presence in the sharing of this bread,
so that we may know your touch in all bread, all matter.
We celebrate the life, that Jesus has shared among his com-
munity through
enturies,
and shares with us now.
Made one in Christ and one with each other,
we offer these gifts and with them ourselves,
a single, holy living sacrifice. Amen
(Iona Community 2001, s. 44).

Frans og Hildegard, fuglene, solen og en verden, der synger

De to middelalderteologer, Frans af Assisi (1181-1226) og Hildegard af Bingen (1098-1179) har begge bidraget med en forståelse af skaberværket som helligt. Her skal blot nævnes et par eksempler:

Frans af Assisis Solsang er gendigtet på dansk (DDS 17). Her rammes en taknemmelig beskrivelse af skabelsen ind af en lovprisning af naturens skønhed og en afsluttende tak til Den treenige Gud. Salmen rummer flere af tankerne fra denne artikels afsnit "Den store bog og den lille bog." og afsnittet "Alle bjerge skal juble." Gud "har alverden i sin favn", alting er i Gud.

Hildegard af Bingens kosmiske mystik, genfinder vi i Janne Marks "Verden er en salme" (Mark 2018). Janne Mark er både tekstforfatter og komponist, hvilket bidrager til at salmen selv er den helhed, som den skriver frem – en enhed af lyd, også lyden af stilhed, af forbundethed med alle tider. Guds stemme og sang klinger i verden og gør den til en salme. Det er i dén verdensomfattende hellighed, kirken, og vi i den, bliver til i – og det er i den vi bliver til det, vi skal være: lys og salt.

Yndig risler ved vor fod i engen bæk af livets flod

Udenlandske kolleger har flere gange kommenteret noget for dem usædvanligt i den danske salmetradition: at den kristne forkyndelse knyttes til naturen og livet. Med det for øje kan man gå i gang med at læse såvel salmebogen, som nyere salmer. Påskeliljen, som kun den holder af, som har kær, hvad den betyder ("Påskeblomst, hvad vil du her", DDS 236), hvor påskeliljen indeholder hele evangeliet om opstandelse. "I al sin glans nu stråler solen" (DDS 290), hvor Paradis står pivåbent og bækken i engen strømmer fra livets flod. Eller Kristi Himmelfarts "Vaj nu, Dannebrog, på voven" (DDS 257). Guds engle, der i "Velkommen igen, Guds engle små," (DDS 99) vandrer op og ned i julesalmens noder og er selve sangen. Bare for at nævne nogle eksempler.

Denne ubesværede enhed af himmelsk og jordisk finder vi lige så ofte i nye danske salmer. Igen for bare at nævne nogle enkelte: "Guds nåde er en vintergæk" af Simon Grotrian, Janne Marks "Vinter", Lisbeth Smedegaard Andersens "Det sused af vinger i luften i nat", Iben Krogsdals "Nu slår glæden ud med hånden," – og naturligvis Johannes Johansens "Det dufter lysegrønt af græs".

Vi har rent faktisk i Danmark guld i salmerne, når det gælder om at finde sprog for mysteriet: at "Himlen er det, som verden ligger på bunden af", sådan som han siger, ham der i Peter Seebergs roman "Hyrder", ligger i græsset og ser solblinkene i en insektvinge (Seeberg 2019). Fra det perspektiv lever vi på himlens bund. Det skabte er en del af Himlen. Verden er i Gud.

At denne enhed så tydeligt findes i den danske salmeskat er ikke uden betydning – tværtimod. Undersøgelser viser, at vi tror, hvad vi synger! Salmerne synges ganske enkelt ind i os. Og den stærke tilknytning til naturen og menneskelivet gør, at mange salmer ubesværet både er med i Højskolesangbogen og gerne synges også af folk, der "ikke er så kristne, at det gør noget."

Skabelsesgudstjenester, friluftsmorgensang og pilgrimsvandringer

I mange kirker holdes der skabelsesgudstjenester om foråret – ofte som friluftsgudstjeneste – og høstgudstjenesten om efteråret lægger naturligt vægt på skabelsesperspektivet. Der holdes morgensang på kirkegården, eller aften-gudstjeneste i skoven eller parken. Flere og flere steder arrangeres korte eller lange pilgrimsvandringer. Den liturgiske inspiration hentes i traditionen, i andre kirker (nok især den keltiske), der inddrages tegnhandlinger og tænkes kreativt. I Danmark er megen inspiration samlet hos Grøn Kirke.

Skulle det så være et svar?

Ovenstående er naturligvis ikke et direkte svar på klimakrise, grundvandsforurening eller fældning af regnskoven. Og så alligevel... vi finder i al fald her inspiration til en større helhedstænkning, en åbenhed for mysteriet, vægtlægning på opmærksomhed og det enkle liv. Det er ikke noget nyt, vi opfinder, men noget, vi opdager dybt i vores kristne grund og arv.... som guldfund og som frø, der kan spire...

Mit anliggende har været at grave efter guld i den liturgiske tradition og i det gudstjenesteliv, de fleste kender. Nogle steder må arvesølvet pudses op, før det kommer til at skinne igen – og af og til må det i en ny indfatning, sådan som vi kender det fra smykker. Men så skinner det igen... Det glitrer som guld og dufter lysegrønt af græs – håber jeg.

Litteratur

Augustin, 1974: Sermo Mai 126,6, oversat i Vernon J. Bourke (red.), *The Essential Augustine*, Hackett. Latinsk original i *Miscellanea Agostiniana* 1:355-368 (Rom, 1930)

- Didaké, 1985, i Giversen, Søren (overs.), *De apostolske Fædre i oversættelse med indledning og noter* (Bd. 1). Museum Tusculanums Forlag. (Oprindeligt værk ca. år 100)
- Frans, 2015. *Laudato si': Om omsorgen for vores fælles hjem*. Katolsk Forlag.
- Halldorf, Peter, 2014: *Den heliga mässan: Så som den firas alla söndagar och festdagar i Ekumeniska Kommuniteten i Bjärka-Säby*. EKIBS.
- Holst, Søren 2020: "Skal vi herske over dyrene eller tage ansvar for dem?" Bibelselskabet. <https://www.bibelselskabet.dk/skal-vi-herske-over-dyrene-eller-tage-ansvar-dem> (tilgået [dato])
- Iona Community. (2001). *The Iona Abbey worship book*. Wild Goose Publications.
- Jørgensen, Dorthe, 2014: *Den skønne tænkning: Veje til erfaringsmetafysik. Religionsfilosofisk udmøntet*. Aarhus Universitetsforlag.
- Mark, Janne, 2018. Verden er en salme. I *Pilgrim: Ni salmer til fællessang og kor*. Eksistensen.
- Newell, John Philip, 1997: *Listening for the heartbeat of God: A Celtic spirituality*. SPCK.
- Rosa, Hartmut, 2021: *Resonans. En sociologi om forholdet til verden*. Eksistensen.
- Seeberg, Peter, 2019: *Hyrder*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab; Gyldendal. (Oprindeligt udgivet 1970)
- Stopas, Sasja Emilie Mathiasen, 2023: Skaber- eller menneskeværk? Skabelse, historie og tradition som før-kulturelle fænomener hos K.E. Løgstrup og Regin Prenter. *Fønix* 2023, s. 141-165
- Williams, Rowan (2018). *Christ the heart of creation*. Bloomsbury Continuum

Tine Illum, præst i Sdr. Bjert, foredragsholder og forfatter. E-mail ti@km.dk